

Albert Sándor

A FORDITÁS ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA EURÓPÁBAN

A 70-ES ÉVEK VÉGÉN -- 80-AS ÉVEK ELEJÉN

A cím egy kissé megtévesztő: azt sugallja, hogy létezik Európában valamiféle egységes, általános érvényű és mindenki által elfogadott fordításelmélet, amelynek jellemző sajátosságai bármely fordítással foglalkozó kézikönyvben megtalálhatók. Erről természetesen szó sincsen: egységes fordításelmületről ma éppúgy nem beszélhetünk, mint egységes nyelv- vagy jelentésemületről. Különböző fordításelmületek, különböző szemléletmódot és megközelítések élnek egymás mellett, a fordítással foglalkozó szakirodalom pedig talán még soha nem volt annyira sokszínű, mint napjainkban.

Bár az alábbiakban csupán az Európában kirajzolódó általános tendenciákról és kutatási programokról esik szó, egyetlen mondat erejéig mégis érdemes megemlítenünk, hogy minden különbözőségük ellenére az európai fordításelmületek annyiban közösen térnek el az amerikai /főleg kanadai/ fordításelmületektől, hogy a fordítást sokkal inkább nyelvészeti diszciplinaként kezelik. Az Egyesült Államokban az általános nyelvészet mellett nagymértékben felhasználják a pszichológia, a szociológia, a magatartás- és alkotáslélektan, valamint a pszicho- és etnolingvisztika kutatási eredményit, Kanadában pedig -- mindezen túl -- a fordítás elméletében és gyakorlatában szerephez jutnak a kétnyelvűségből fakadó bizonyos politikai természetü

szempontok is. Mindazonáltal többé-kevésbé pontosan érzékelhető néhány olyan tendencia és sajátosság, amely a fordítás helyzetét jól jellemzi Európában a 70-es és 80-as évek fordulóján. Az alábbiakban — korántsem a teljesség igényével — ezek közül igyekszem bemutatni néhányat.

Az első és talán leginkább szembetűnő ilyen tendencia a szemiotika térhódítása a fordítással foglalkozó kutatásokban. Ennek alapvetően két, egymással szorosan összefüggő oka van. Az egyik az, hogy a 70-es évek fő társadalomtudományi tendenciája, a tudomány szemiotizálódása¹ nem kerülte el a fordítást sem: a 70-es évek közepétől kezdve érezhetően megsaporodnak azok a kutatások, amelyek a fordítást a szemiotika keretei között, a szemiotika elméleti háttérével és módszerével próbálják megközelíteni. 1980-ban Wolfram Wilss szerkesztésében Szemiotika és fordítás címmel napvilágot látott egy tanulmánykötet², amely az 1979-ben ugyanezzel a címmel Bécsben megrendezett nemzetközi tudományos konferencia anyagát tartalmazza. A kötet tanulmányaiban a "szemiotika" terminus a lehető legtágabb értelmezésében használtatik: az egyes szerzők az általános szemiotika, az irodalom- és nyelvészeti szemiotika, a kommunikáció- és információelmélet, valamint a szövegelmélet felől próbálják megközelíteni a fordítást, de szó esik a kötetben a képszövegek, a filmszövegek és a szójátékok problémáiról is.

A szemiotika térhódításának másik oka az, hogy az interdiszciplináris kutatások előretörésével a fordítás lehetséges megközelítési módjai hirtelen ugrásszerűen

megszaporodtak. Ugyanakkor a matematika, a logika és a nyelvészet egzakt módszerei ma már szinte valamennyi társadalomtudományban polgárjogot nyertek, ami azt eredményezi, hogy ezek az új tudományágak ilyen vagy olyan okok miatt előbb-utóbb szembekerülnek a fordítás problémájával. Ez pedig egyre erőteljesebben veti fel azt az igényt, hogy megpróbáljunk valamiképpen eligazodni, rendet teremteni ebben a hirtelen támadt elméleti, terminológiai és módszertani zürzavarban, próbáljuk meg számbavenni az elért eredményeket, és ezzel párhuzamosan kijelölni a további kutatások fő irányait. Az eligazodáshoz az iránytűt ugyancsak a szemiotika látszik biztosítani.³

E többé-kevésbé explicit módon megfogalmazott kutatási főirányok közül érdemes megemlítenünk néhányat. Megfogalmazódik az a követelmény, hogy az eddiginél sokkal következetesebben szét kell választani a fordítás kétféle megközelítését: a szövegek felől, valamint a fordító tevékenysége felől történő megközelítést. Az előbbi elsősorban a nyelvészet, az utóbbi a pszichológia, a pszicholingvisztika, valamint az alkalmazott tudományok tárgyát és feladatát képezi. A generatív nyelvelmélet fejlődése nem maradt hatástalan egyik megközelítésre sem: különösen természetesen bizonyultak egyes fogalmi és terminusai a pszicholingvisztika számára a fordító pszichikumában lejátszódó mentális-pszichikai folyamatok leírásában /pl. a kreativitás, kompetencia és performancia stb./. A nyelvészet természetesen elvonatkoztatathat a fordítás e dinamikus, tevékenységet érintő aspektusától, és a maga eszközeivel vizs-

gálhatja ezt a folyamatot statikusan is: összevetheti egymással a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegeket. Az ilyen jellegű vizsgálódásokat a kontrasztív nyelvészet és a nyelvpedagógia kezdeményezte, és számos hasznos megfigyelést rögzített a két nyelvről. Ez azonban nem elegendő a fordításhoz, hiszen nem nyelveket, hanem szövegeket fordítunk. Hosszú ideig tartotta magát az a felfogás, hogy ehhez a megfelelő alapot kizárólag egy jól kidolgozott szövegelmélet lenne képes biztosítani, vagyis a fordításelméletnek a szövegelméletre kell épülnie. Ma már egyértelműen bebizonyosodott, hogy a szövegelmélet még hosszú ideig nem lesz képes a megfelelő alapot biztosítani, másrészt nem is biztos, hogy ehhez feltétlenül szükséges volna egy pontosan kidolgozott szövegelmélet; talán elegendő lenne egy szövegre orientált nyelvészet is. A szövegelmélet jelenlegi formájában már csak azért sem lenne alkalmas a fordítás -- ezen alapvetően gyakorlati tevékenységforma -- megközelítésére, mert a különböző logikai és logikai-szemantikai modellek bevezetése folytán túlságosan elméleti igényű lett. Ugyanakkor jogosan kérheti számos más, hasonló elméleti szintet elért tudományágaktól /például a pszicholingvisztikától/, miért nem azok biztosítanak elméleti alapot e tevékenységhez. Mindenesetre a 70-es évek végére markánsan kirajzolódik a fordításelmélet érdeklődése az általános nyelvészet és a szövegelmélet eredményei iránt: igyekszik átvenni tőlük mindazt, amit felhasználhatna, legyen az módszer, célkitűzés vagy szakkifejezés. /Ez is igazolja azokat a kutatókat, akik a fordítást az alkalmazott

nyelvészet részének tekintik./ Ez az oka annak, hogy a különböző fordításelméleti munkákban egyre gyakrabban tűnnek fel az általános nyelvészet és a szövegelmélet szakki-fejezései /például beszédaktus, szövegtéma és propozíció, narratív strukturák, kód és interpretáció, téma-réma, pre-szuppozíciók, szövegszintek stb./.

A kutatások másik fő iránya mindezzel szorosan összefügg. Ez a másik fő irány a jelentés vizsgálatát veszi célba. Az eddigi szemantikai kutatások nagy része a szó-jelentéseken túl legfeljebb a mondat jelentéséig jutott el, az újabb kutatások -- pl. az igazságfeltételes szemantika -- pedig a logika felől próbálják feltárni a jelentés természetét. A kérdés: mit jelent "megérteni" egy szöveget, a fordítás szempontjából alapvető fontosságú. A szöveg megértésével kapcsolatban Angliában, Franciaországban és a skandináv országokban folynak figyelemreméltó kutatások. A legújabb pszicholingvisztikai vizsgálatok kimutatták, hogy a szöveg jelentésének feltárása bizonyos referenciák felkutatását teszi szükségessé.⁴ Minél kevesebb ilyen referenciára áll a fordító rendelkezésére, annál nehezebbé, pontatlanabbá válik a megértés, és ennek folytán annál rosszabb színvonalú lesz a fordítás. Ezek a referenciák egyrészt különböző szinteken jelentkeznek /a szótól a mondaton át egészen a szövegig/, másrészt különböző nyelvi és nyelven kívüli, főleg pragmatikai és funkcionális tényezővel állnak szoros összefüggésben. Annyit mindenképpen érdemes megállapítanunk, hogy a mondattól a szövegig vezető út a fordításban még nagyon homályos, és meg-

világításához egy sereg diszciplina összehangolt kutatómunkájára lesz szükség. Ezzel összefüggésben nem kerülhetjük el jónéhány ismertnek hitt fogalom és kategória mielőbbi átértékelését; nagyon keveset tudunk például a fordításelmélet egyik legfontosabb terminusáról, a szinonimitásról.

A beszédaktus-elmélet, amely szépen beilleszkedett a kommunikáció- és információelmélet keretei közé, szintén szerves részévé vált a fordításelméletnek. A kommunikáció- és információelmélet kapcsolata a fordítással természetesen nem új találmány: már az 50-es években megjelenik, de abban az időben az ilyen jellegű kutatások igényét a gépi fordítás népszerűsége és gyors elterjedése vetette fel. A gépi fordítással kapcsolatos kutatások megtorpanása, majd teljes leállása után⁵ a kommunikációelmélet oldaláról való megközelítés most más kontextusban jelenik meg újra: a pragmatika oldaláról. Erősen kapcsolódik a szituációhoz, vagyis azt vizsgálja, adott szituációban milyen nyelvi eszközökkel él a két nyelv, és ezek a nyelvi eszközök mennyire prognosztizálhatók. A szituációra irányuló pragmatikus elméletek abból a felismerésből indulnak ki, hogy még a tudományos szövegek esetében is a szöveg mondatainak mintegy 20-25 %-a ún. "helyzetmondat", amelynek lefordításakor a szituációból kiindulva a pragmatikai jelentést kell figyelembe venni. Az ilyen helyzetmondatok gyakorisága nagyban függ a szöveg típusától, és az előbeszéd esetében a 60-65%-ot is elérheti.⁶ Tanulmányozásuk ezért elsősorban a tolmácsolás szempontjából érdemel figyelmet.

Amint fentebb már szóltunk róla, a generatív nyelvelmélet nem maradt hatás nélkül a 70-es évek fordításelméletére. Európában jelenleg főleg francia nyelvterületen folynak olyan kutatások, amelyek a generatív nyelvelmélet alapjaiban próbálnak megkonstruálni valamilyen fordításelméletet. A nyelvészek törekvése arra irányul, hogy a "felszíni szerkezet" és "mély szerkezet" kategóriáit megkíséreljék kiterjeszteni a mondatnál magasabb nyelvi egységek, a szövegek vizsgálatára. Elgondolásuk szerint a forrásnyelvi és célnyelvi szöveget szöveg-felszíni szerkezetekként kell tekinteni, s ezek visszavezethetők egy többszörösen hierarchizált közös mély szerkezetre. Ez a közös szövegmélyszerkezet alapvetően szemantikai, sőt szemiotikai strukturákat és relációkat tartalmaz, de elválaszthatatlanul összefonódik bizonyos szintaktikai és lexikai strukturákkal, valamint számos nyelven kívüli tényezővel. A generatív nyelvelmélet keretei között különféle hipotézisek láttak napvilágot⁷, ezen a téren ma is élénk viták folynak, annyi hasznuk ezeknek a kutatásoknak azonban bizonyosan van, hogy felvetették egyes jól ismert és tisztázottnak vélt fogalmak újragondolásának, újraértelmezésének szükségességét /ilyen például a stílus problémája/.

Végül érintenünk kell — amint azt a címben is jeleztük — a fordítás gyakorlatát is, pontosabban az elmélet és gyakorlat összefüggésének kérdését, hiszen az utóbbi időben erről is felélénkültek a viták. Az a tény, hogy a fordítás ilyen nagyfokú affinitást tanúsít a különböző elméletek iránt, és nagy előszeretettel olvasztja be magá-

ba a különböző iskolák, elméletek eredményeit, módszereit és terminológiáját, mindenképpen utal valamire: nevezetesen arra, hogy a fordításnak nincsen igazi, kialakult, saját elmélete. A fordítás, amióta létezik, mindig is az volt, ami ma: emberi tevékenység, foglalatosság. Leírására, megközelítésére különböző elméleteket próbálnak meg felhasználni, ettől azonban a fordításnak még nem lesz saját, külön elmélete. Természetes, hogy a különböző tudományágak szakemberei megpróbálják megközelíteni ezt a tevékenységet saját szempontjaik szerint, hiszen a fordítás -- rendkívüli bonyolultsága következtében -- egész sor társadalomtudomány metszéspontjában található.

Mindazonáltal tény, hogy léteznek különböző fordítás-sót műfordításelméletek. Ezek alapvetően két csoportba sorolhatók: vannak metateóriák, és vannak különféle szempontú funkcionalista elméletek. Ez utóbbiak természetesen nem tekinthetők elméletnek a szó igazi, "klasszikus" értelmében, az előbbiekről azonban érdemes szólnunk néhány szót.

A korábbi helyzetet az jellemezte, hogy létezett egy elmélet, amely a gyakorlat megkerülésével, szinte a gyakorlat feje felett sorra gyártotta a maga elméleti konstrukcióit, és volt egy gyakorlat, ami láthatólag kiválóan megvolt elmélet nélkül.⁸ Ma már a helyzet nem ilyen egyértelmű. A fordítást a gyakorlatban végző emberek munkájuk során számos értékes feljegyzést, műhelytanulmányt készítettek a saját fordítási tevékenységük során felmerült konkrét problémákról. Ezek a szubjektív feljegyzések azonban inkább a kontrasztív nyelvészet számára nyújtottak ér-

tékes forrásanyagot, s az ezen adatok alapján számos értékes megállapítást tett a két nyelvről. Szubjektív jellegük miatt azonban ezeket a gyakorlati megfigyeléseket nem lehetett kiterjeszteni általános érvényű megállapításokká, fordítási "szabályokká". Másrészt a kontextusból kiragadott, elszigetelt, sokszor mesterségesen fabrikált "példamondatok" csupán egy potenciális fordítási lehetőséget tárnak fel, és elsősorban különböző grammatikai jelenségek illusztrálására szolgálnak.⁹ A gyakorlat felől tehát ebben az irányban haladva legfeljebb egy funkcionista "elmélethez" juthatunk el, ami más területeken -- például a fordító- és tolmácsolásban -- igen hasznos lehet. Ezen a téren az NDK-ban és a Szovjetunióban történtek figyelemreméltó kísérletek.

A klasszikus fordításelméleti kézikönyvek túlfentúl általános megállapításaival viszont a gyakorlat nem tud mit kezdeni. Ma már egyre több bírálat éri emiatt a fordításelmélet francia klasszikusát, Georges MOUNIN-t, akinek csaknem húsz évvel ezelőtt megjelent könyve, a Les problèmes théoriques de la traduction, a gyakorló fordítók bibliájának számított. A könyvben felvetett általános elméleti, ideológiai és filozófiai fejtegetések -- például: melyek a fordíthatóság kritériumai, fordítható-e minden nyelvről minden nyelvre, hogyan függenek össze a dolgok, fogalmak és jelenségek elnevezései a szocio-kulturális háttérrel stb. -- azért nem kezelhetők elméleti problémákként, mert cáfolhatatlanok. A cáfolhatóság pedig, mint ismeretes minden klasszikus elméletnek alapkritériuma.¹⁰ Másrészt

az általános nyelvészet, elsősorban a szemantikai kutató-
sok fejlődése következtében a könyv némely megállapításai
ma már meglehetősen elavultak.

Van-e ebben az esetben valamilyen megoldás arra,
hogy az elmélet közelebb kerüljön a gyakorlathoz, a gyakor-
lat pedig valóban fordulhasson az elmülethez tényleges
problémáinak megoldásában? Az egyik ilyen megoldási lehetősé-
séget a fiatal francia fordítógárda egyik legismertebb kép-
viselője, Jean-René LADMIRAL veti fel 1979-ben megjelent
Traduire: théorèmes pour la traduction című könyvében.
Felfogása szerint a fordítás elmélete, a traduktológia,
valójában egyfajta gyakorlat /"praxeológia", "Handlungs-
wissenschaft"/, amely -- mint írja -- "nem annyira a pri-
ori felállított tudományos episztemológiai kritériumai sze-
rint méretik meg, hanem a posteriori eredményeiből, vagyis
a tényleges célnyelvi szövegek alapján.¹¹ E konkrét szö-
vegek fordításából kiinduló praxeológia sikerrel mutathat-
ná ki, hogy a dolgok valójában sokkal bonyolultabbak és
árnyaltabbak, mint ahogyan azt a fordításelméletek kitalá-
lói vélik, az ilyen természetű gyakorlat pedig, amely az
elmélet megalkotásának igényével közeledik a fordításhoz,
eljuttathat bennünket a jelenségek természetének, bonyolult
összefüggésének megértéséhez, s árnyaltabbá tehetné az olyan
fogalmak elemzését, mint például a konnotáció. Ez az elmé-
leti igényű praxeológia tehát, a hermeneutika módszerét
alkalmazva, a maguk teljes mélységében tárhatná fel azokat
a fogalmakat, amelyeket a különböző kézikönyvek, lexikonok
mintegy "a levegőben" tárgyalnak. Másfelől a praxeológia

szempontokat adhatná a különböző stílusú szövegek módszertani megközelítéséhez és leírásához is. A további lépés az lehetne, hogy a traduktológia kidolgozná a maga értékelési szempontjait, vagyis létrehozna egyfajta meta-kritikát.

J e g y z e t

- 1 A "tudomány szemiotizálódása" /"Semiotisierung der Wissenschaften"/ kifejezést B. Rieger vezette be egyik 1977-ben megjelent cikkében; tőle veszi át W. Wilss "Semiotik und Übersetzungswissenschaft" című tanulmányában /WILSS 1980, 10. old./
- 2 Wolfram WILSS /Hrsg./: Semiotik und Übersetzen, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1980.
- 3 A szemiotika alkalmazása a fordításelmélet területén -- amint azt bevezetőjében a kötet szerzőjeként külön is hangsúlyozza -- még nagyon újkeletű, nincsenek még kialakult irányvonalai, sem általánosan elfogadott módszerei. A kötetben szereplő tanulmányok rendkívül heterogén képet mutatnak, ami híven tükrözi, mennyire eltérő fogalmak vannak a különböző nemzetiségű szerzőknek fordításról és szemiotikáról egyaránt. Az elemzések egy része semmi olyasmit nem tartalmaz, amit ne lehetett volna a hagyományos keretek között, a hagyományos módszerek alkalmazásával megoldani. Sok esetben csak a terminológia változott, a lényeg nem, s a "megoldás", úgy tűnik, a szemiotika alkalmazásával sem lett sokkal meggyőzőbb. Ugyancsak nehezíti az egységesülést, hogy számos esetben elmaradt egy-egy bevezetett terminus pontos definiálása, pedig ez /már csak a téma és a feldolgozási mód újszerűsége miatt is/ rendkívül fontos lett volna. A fordítás tanulmányozásához a szemiotika érzésem szerint

mindeddig nem sok újat tudott hozzátenni: e téren lényeges változást inkább a pszicholingvisztikai és az általános nyelvészeti, elsősorban a jelentés vizsgálatára irányuló kutatásoktól várhatunk.

- ⁴ A szöveg pontos megértéséhez a referenciákat egy nyelv esetében is fel kell tárnia az olvasónak, a két nyelvvel dolgozó interlingvális fordítás esetén az egész probléma nyilvánvalóan sokkal összetettebb. Mivel írott szövegekről van szó, szorosan kapcsolódik az "olvasás" és "olvasat/ok/" problematikájához /vö. TITONE 1979, NEWMARK 1981, DELISLE 1980, CONENNA-D'ORIA 1981, LEDERER 1973, 1980./.
- ⁵ A gépi fordítás történetéről és jelenlegi nehézségeiről kitűnő összefoglalást ad Maurice Gross "Notes sur l'histoire de la traduction automatique" című cikkében /LADMIRAL 1972, 40-48. old./
- ⁶ Id. Fónagy Iván "Nyelvek a nyelvben" című tanulmányát az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. kötetében /Akadémiai Kiadó, Bp., 1978, 61-105. old./
- ⁷ Ezek az elképzelések nagyrészt T. Van Dijk 1972-es Some Aspects of Text Grammars című művére támaszkodnak, először ő írta le egy generatív szöveggrammatika megkonstruálásának elméleti kereteit /VAN DIJK 1972, 11 skk. old./; lásd még Charles R. Taber "Traduire le sens, traduire le style" című tanulmányát is /LADMIRAL 1972, 55-63. old./.

⁸ Ezt a szituációt Georges Mounin már 1955-ben szóvá tette:

"Ugy tűnik, szépen megfér egymással az elmélet, amelyre állandóan hivatkoznak, de amelyben maguk az elméletirők sem igen hisznek, és a gyakorlat, mely szinte teljesen hatástalan az elmélettel szemben" /MOUNIN 1955, 7. old./.

⁹ Könnyen belátható, hogy egy kétsoros, kontextus nélküli mondat akár 20-30 féleképpen is minden nehézség nélkül lefordítható, de semmi garancia nincsen arra nézve, hogy ha ugyanez a mondat valamilyen szövegben bukkan fel, akkor a mondatfordítások közül bármelyik is használható. John C. Catford szerint ezért minden kontextusból kiemelt példamondat fordítása csak "valószínű" fordítás lehet /vö. CATFORD 1965, 27 skk. old./

¹⁰ Id. erről Karl R. Popper alapvető tudományelméleti művét: The Logic of Scientific Discovery, Hutchinson, London, 1972⁶, 40 skk., valamint 78-92. oldal.

¹¹ LADMIRAL 1979, 189-190. old.

B i b l i o g r á f i a

BEAUGRANDE, Robert /1980/, Text, Discourse and Process, Norwood.

BEAUGRANDE, Robert - DRESSLER, Wolfgang /1980/, Introduction to Text Linguistics, London.

CATFORD, John C. /1965/, A Linguistic Theory of Translation, London.

CONENNA, Mirella - D'ORIA, Domenico /1981/, "Traduction, lecture d'écritures", Langue Française, 1981/51., 77-81. old.

DELISLE, Jacques /1980/, L'analyse du discours comme méthode de traduction, Ottawa.

LADMIRAL, Jean-René, szerk. /1972/, La traduction: A Langages című folyóirat 28., un. "tematikus" száma.

LADMIRAL, Jean-René /1979/, Traduire: théorèmes pour la traduction, Payot, Paris.

LEDERER, Marianne /1973/, "La traduction: transcoder ou réexprimer?", Études de Linguistique Appliquée, 1973/12.

LEDERER, Marianne /1980/, La traduction simultanée: expérience et théorie, Minard, Paris.

MOUNIN, Georges /1955/, Les belles infidèles, Cahiers du Sud, Paris.

- MOUNIN, Georges /1963/, Les problèmes théoriques de la traduction, Gallimard, Paris.
- NEWMARK, Peter /1981/, Approaches to Translation, London.
- NIDA, Eugene A. /1969/, "Science of Translation", Language, 45/3., 483-498. old.
- NIDA, Eugene A. /1976/, Translation. Application and Research, Gardener Press, New York.
- POPOVIČ, Anton /1980/, A műfordítás elmélete, Madách, Bratislava.
- SELESKOVICH, Danica /1975/, Langage, langue et mémoire, Minard, Paris.
- TITONE, Renzo /1979/, La psycholinguistique appliquée, Payot, Paris.
- VAN DIJK, Teun A. /1972/, Some Aspects of Text Grammars, Mouton, The Hague, Paris.
- VERMEULEN, François /1976/, Le paradoxe du traducteur, Zevenkerken, Bruges.
- WILSS, Wolfram /1977/, Übersetzungswissenschaft. Probleme und Methoden, Stuttgart.
- WILSS, Wolfram, Hrsq. /1980/, Semiotik und Übersetzen, Gunter Narr, Tübingen.